

דין חינוך קטנים

ישנם שתי מצוות ביחס לקיום מצוות של קטנים: אחת חיובית של חובת חינוך, ושנייה נוגעת במניעה והיא הפרשת קטן מאיסור. בעקבות דברי הרמב"ם בהלכות ברכות פרק ה הלכה א נעסוק בשיטת הרמב"ם בדין חינוך, ותחילה נקדים מספר עקרונות ושיטות בהלכה.

מקור החיוב בחינוך

הגישה המקובלת להלכה שמקור החיוב בחינוך הוא דין דרבנן. נראה כי דין חינוך נובע דבר ראשון מתוך תחושת בטן פשוטה. הרצון של האב הוא לחנך את ילדיו למידות טובות ולדרך הראויה להתנהגות. דבר זה הוא חלק מחובות האב בדיוק כמו החובה והרצון לתת אוכל לילדים. החובה והזכות לחנך, כמו מזונות, הם חלק מתפקידי ההורים, ולעיקרון זה אין צורך להביא ראיה. חלק גדול משמירת היהדות מועבר במסורת- קיום ההלכות, מנהגים ואמונות. ולכן חלק מחובות האב הוא לחנך את בניו לתורה ומצוות. כאשר נבחן מהי רמת החיוב אזי אין לה מקור של פסוק בתורה, וברור שקטן שלא חייב במצוות מהתורה רמת חיובו תהיה מדרבנן. אך נראה פשוט שיסוד החובה יסודו בתורה ולא בדרבנן אף שתוקף החיוב הוא מדרבנן. אנו מוצאים באחרונים מקורות בפסוקים שונים למצוות חינוך, ואף שיטות שמגדירות את החיוב מעבר לדין דרבנן. החיי אדם מקדיש כלל אחד (כלל סו) לדין חינוך קטנים, וכך הוא פותח את דבריו-

אם יש לו בנים קטנים יחנכם במצוות, והיא מצוות עשה מדברי קבלה, כמו שכתוב- "חנך לנער על פי דרכו". ומאוד הזהיר שלמה בספר משלי על חינוך הבנים...

החיי אדם מבין שיש הלכה מדברי קבלה, וכבר חלק מספרי התנ"ך מראים את עקרון זה באריכות. בצורה דומה הנצי"ב בפירושו העמק דבר רואה את עקרון זה כבר בפסוק בדברים- "וְאֶהְיֶה אִתְּךָ אֶל-לִהְיֶיךָ וְשִׁמְרָתְךָ מְשִׁמְרָתוֹ וְחֻקֵּיךָ וּמִשְׁפָּטֶיךָ וּמִצְוֹתַי כָּל הַיָּמִים" (יא,א). הנצי"ב מסביר באריכות את החידוש שיש בפסוק זה, כאשר סוף הפסוק מדבר על חינוך הבנים וכך ישמרו את משמרת ה' גם לעתיד לבוא.

המשך חכמה רואה בדין חינוך אף מצווה מהתורה שנלמדת מהציווי לאברהם-

'כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו'- הנה חנוך מצוה לבנים במצות עשה לא נזכר, רק עשה דולמדתם את בניכם הוא בתלמוד תורה... ומקור מצות חנוך במצוות עשה מקורו מזה הפסוק מאברהם אבינו שיצוה את בניו בקטנם על המצות. וקרא דחנוך לנער ע"פ דרכו שהביא הרמב"ם בסוף מאכ"א הוי מדברי קבלה, אבל העיקר מאברהם וכאם משמע שאף לבנות מצוה על האב...

המשך חכמה מסביר שיש ציווי ללמד את הבנים תורה כפי שנאמר בספר דברים. אך בספר דברים לא מצאנו ציווי על מצוות החינוך למצוות ולא רק לתלמוד תורה. המשך חכמה מבין שמקור הציווי כבר נאמר לאברהם, ודבר זה מצוות עשה ממש. נראה להסביר כפי שכתבנו לעיל, מצוות החינוך הינה דבר בסיסי ויסודי לכינון האומה ושמירת המסורת. דבר זה כבר נאמר לאברהם, וממנו אנו צריכים ללמוד את חשיבות הנושא. מצווה זו אינה חלק מתר"ג מצוות אך היא בעלת תוקף כבר מהתורה, ומציווי ה' אל אברהם.

על מי מוטל החיוב

המשנה בפרק שמיני במסכת יומא אומרת שאין מענין את התינוקות ביוה"כ אבל מחנכין אותם סמוך לפירקם. מלשון זו של המשנה, וכן מלשון התוספתא, עולה שחובת החינוך מוטלת על האב ולא על הילד. כוונת הדברים, שבזמן שהילד חייב בעיניו מדבריהם אין חיוב על הילד שיצום ויתחנך אלא על האב. שאלה זו הינה שאלה בסיסית בדין חינוך- האם המצווה מוטלת רק על האב או שמא יש חיוב מסוים גם על הילד להתחנך למצוות.

הרבה מהראשונים סוברים שהחובה מוטלת רק על האב, ולא קיימת כלל חובה על הילד. כך כותב הריטב"א בתשובה (סימן צז) וכן הרמב"ן במספר מקומות-

... ואני אומר שטעמא דקטן דרבנן משום דחינוך מצוה דאב היא, ולדידיה חייבו רבנן בחינוך, וקטן לא בר מיעבד מצוה הוא. וזה דבר נכון וטעם יפה. (קידושין לא,א)¹

¹ וראה את דברי הרב עובדיה יוסף- 'האם מצות חינוך מוטלת על האב או על הילד', קובץ תורה שבעל פה תשמ"א. בדבריו הוא מצדד שיעקר החיוב הוא על האב. וראה גם בשיעור 'עולמות' במצוות חינוך - <http://olamot.net/shiur/%D7%9E%D7%A6%D7%95%D7%AA-%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A>.

לעומת זאת מדברי התוספות במגילה (יטב, ד"ה 'ורבי יהודה') משמע שיש חיוב דרבנן על הקטן עצמו במקרא מגילה משום חינוך.
לאור הקדמה זו נבחן את שיטת הרמב"ם במצוות חינוך, וראשית נצטט חלק מההלכות השונות המוזכרת בהם חובה זו:

... אבל הקטנים חייבין בברכת המזון מדברי סופרים כדי לחנכך². (הלכות ברכות ה,א)

נשים ועבדים וקטנים חייבים בתפלה, וכל איש שפטור מקריאת שמע פטור מן התפלה, וכל המלוין את המת אף על פי שאין למטה צורך בהן פטורין מן התפלה. (הלכות תפילה ונשיאת כפים ו,י)

הכל חייבין במזוזה אפילו נשים ועבדים, ומחנכים את הקטנים לעשות מזוזה לבתיהם... (רמב"ם הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ה,י)

כל הפטור מקריאת שמע פטור מתפילין, קטן שיודע לשמור תפיליו אביו לוקח לו תפילין כדי לחנכו במצות... (הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה ד,ג)

ומדברי סופרים שכל קטן שיודע להתעטף חייב בציצית כדי לחנכו במצות. (הלכות ציצית פרק ג,ט)

אף על פי שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנאמר חנוך לנער על פי דרכו וגו'. (הלכות מאכלות אסורות פרק יז,כח)

נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע, ומלמדין את הקטנים לקרותה בעונתה ומברכין לפניה ולאחריה כדי לחנכן במצות. (הלכות קרית שמע ד,א)

יש לשים לב לשינוי בלשון של הרמב"ם. בחלק מההלכות הרמב"ם כותב שמטרת חינוך הקטן היא כדי לחנכו במצוות. אך בחלק מהמקומות הסבר זה נעלם ומופיע רק שיש חיוב על הקטן לקיים את המצווה מדין חינוך. הבחנה זו עולה בהלכות נוספות כמו הלכות נחלות יא, ועוד. לאור כך מסביר הרב נחום רבינוביץ (יד פשוטה הלכות קרית שמע מעמוד קיא) כי בשיטת הרמב"ם יש שני מקרים שבהם הקטן חייב במצוות:

1. המטרה שאדם שנכנס לעול מצוות יהיה רגיל במצוות ויקיימם יש צורך לחנך את הקטנים. חובה זו מוטלת על האב, כאשר בזמן שהוא קטן הוא פטור לגמרי מהמצוות. מצות חינוך כל מגמתה ותכליתה הן שכאשר יגדל יהא רגיל לקיים את המצוות.

2. ישנם מצוות שיש להן תכלית ידועה גם עבור מי שלא נתחייב בהם מהתורה. כך לגבי מצוות תפילה לדוגמה- יסוד הכרת הטוב ותפילתם הזכה של תינוקות יש בה חשיבות ותועלת רבה. במצוות אלו למרות שהקטן לא נצטווה, אך גם בהם התורה הבטיחה שיש לקטן תועלת גדולה בקיומם.

לגבי מצוות מהסוג השני יש כעין חיוב גם על הקטן, ולעומת זאת בשאר המצוות חובת חינוך אינה מוטלת על הקטן ומטרתה חינוך כללי לקיום המצוות.
עולה מכך שבשלוש מקומות יש חיוב גם על הקטן. לגבי תפילה כבר נאמר בגמרא כי תפילה היא רחמים ויש חובה על כל אדם. וכך גם לגבי ברכת המזון, מצד העקרון שמי שאכל חייב לברך (וכך כתב הריטב"א בשו"ת סימן צז).
לגבי מזוזה מצאנו במכילתא:

ושמרת את החוקה הזאת למועדה למה נאמר? לפי שנאמר והיה לך לאות על ירך, שומע אני אף הקטנים במשמע, והדין נותן הואיל ומזוזה מצות עשה ותפילין מצות עשה אם למדת על מזוזה שהיא נוהגת בקטנים כבגדולים אף תפילין ינהגו בקטנים כבגדולים? ת"ל ושמרת את החוקה הזאת לא אמרתי אלא במי שיודע לשמור תפילין, מכאן אמרו קטן היודע לשמור תפילין הרי הוא עושה לו תפילין: (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יז)

מדברי המכילתא עולה הבחנה בין מזוזה ותפילין בנוגע לקטן. ניתן להבין את כי המכילתא מדברת על חיוב המוטל על האב לחנך, אך מצד שני התורה מרבה בפירוש את חיוב הקטנים ויתכן והכוונה שהחיוב מוטל עליהם. וראה באריכות בהסבר והוכחת פירוש זה בדברי 'יד פשוטה'.
הרב ישראלי עסק בשאלת משמעות מצוות חינוך בספרו עמוד הימיני (סימן נד- חינוך למצוות). בדבריו הוא מעלה את שתי הבנות אלו במהות מצוות חינוך, שמזכירות את שני הכיוונים שהועלו בשיטת הרמב"ם-

הנה יש מקום לעיין בדין החנוך למצוות של הקטנים, אם תכנו מצד ההרגל למצוות בכל הכרתו של הילד שאעפ"י שאין דעתו דעה גמורה ואין הכרתו הכרה מלאה, שמתוך כך אנו מוצאים שגם אינם בני כונה, היינו כונה כשל גדול, ומ"מ גם הם מבינים קצת לפי דעה קלושה שיש להם עכ"פ; או שתוכן הדבר מצד ההשפעה

² ללא המילה במצוות המופיע בנוסח הדפוסים

שהמצוה משפיעה על הגוף העושה שמכניסה בו רוח של קדושה, ואינו שייך לצד ההכרה והדעה של הילד, (ובדומה למה שמצאנו: תורה מגני ומצלי, מצוה אגוני מגני אצולי לא מצלי. שעכ"פ רואים אנו מזה שיש איזה כח מסתורי למצוה להגן על האדם ממעשה עבירה ולהטותו לצד הטוב).

הרב ישראלי דן במצוות חינוך ובוחר באיזה גיל יש חובת חינוך- האם הילד צריך להבין את משמעות הדברים או שמא יש מצווה גם אם הילד אינו גדול דיו בשביל להבין. בהקשר זה מעלה את השאלה האם יש גם על הקטן חיוב לקיים את המצוות או שמא המצווה של חינוך היא רק על האב. למסקנה הרב ישראלי מבין שיש את שני הצדדים במצוות חינוך-

והנראה ששני הדברים ישנם: החיוב מתחיל באמת גם כשהילד אינו מבין, והוא מטעם השפעת המצוה שלא מדעת והכרה. אבל כשהילד מבין יש באמת כבר עליו המצוה של חנוך גם מצד ההכרה, שע"כ יהא נוטה בכח בחירתו לקיום המצוות, ומצוה זו מוטלת גם על הילד עצמו ומקיים מצוה מדרבנן בעצמו, לא רק האב מצד ליתן שכר למביאיהם. באופן זה, הדין בכל המצוות כולן הוא ממש כמו שראינו בהקלה. כל עוד שהם קטנים ביותר אז העיקר מצד 'ליתן שכר למביאיהן', אולם כשגדלו קצת אז יש בהם גופא משום למוד כמו אצל הגדולים.